

Софія Боньковська

САКРАЛЬНА МЕТАЛЕВА ПЛАСТИКА В СИСТЕМІ ХРАМОВОГО КОМПЛЕКСУ

Художні металеві вироби церковного призначення – це величезний і водночас недостатньо досліджений пласт української християнської культури. Цей вид декоративного мистецтва охоплює широке коло конструктивно-зміцнювальних і богослужбових виробів, виготовлених із дорогоцінних, напівкоштовних, кольорових і чорних металів та їхніх сплавів. За технологією виготовлення, основними технічними й художніми виражальними засобами більшість з них належить до пластичного мистецтва, тому ми схильні називати їх творами церковної металевої пластики. У декорі металевих церковних виробів застосовують найрізноманітніші техніки оздоблення: золочення, сріблення, гравірування, карбування, кування і клепання, торсування і кручення, черніння і зернь, лиття, перегородчасту (перетинкову) і виїмкову емаль, фініфть та олійний живопис, прикрашання дорогоцінними й напівкоштовними каменями, кольоровим склом, пастами, а також інкрустацію перламутром, слоновою кісткою тощо. Окремі роди металевих виробів літургійно-обрядового призначення є продуктом особливо складного і копіткого ювелірного мистецтва, яке ще прийнято називати золотарством. За період від ранніх християнських часів, тобто впродовж двох тисячоліть, воно акумулювало в собі найрізноманітніші формотворчі ідеї та художні засоби вираження.

Особливого розвитку мистецтво церковної металевої пластики набуло з офіційним визнанням християнства як державної релігії, а на наших землях – із прийняттям християнства, що спонукало до будівництва храмів. Саме християнська святиня стає основним осередком засвоєння чужоземного досвіду та розвитку всіх видів місцевого релігійного церковно-храмового мистецтва. У ній синтезуються як храмобудівельне, так і мистецтво монументального й станкового декору, організації храмового простору, формування літургійно-предметного середовища та вербального супроводу церковних обрядів. Серед цього різноманіття видів, родових і типологічних структур, типів та окремих творів особливе місце, як уже зазначалося, належить творам церковної металевої пластики.

Зважаючи на призначення в релігійних обрядах, місце та роль в предметно-храмовому просторі та церковному ансамблі, художні металеві вироби поділяють на декоративно розвинуті *конструктивно-зміцнювальні архітектурні елементи* – віконні ґрати, завіси, замки та їхні деталі, огородження кафедри, солі, сходів, хорів тощо; *малі архітектурні форми* – престולי, ківорії, дарохранильні кивоти, тетраподи, гробниці, проповідальниці (кафедри, амвони), сповідальниці, церковні двері, намогильні хрести, фігури святих та інші пам'ятники.

Окрему групу становлять *літургійно-обрядові атрибути* – різнотипні церковні посудини (кадильно-фіміамні кацеї та кадильниці, світлоносні лампади й панікадила, човники, литійники), хрести, дзвони, патериці, хоругви та ін. Залежно

від застосування в церковно-храмових обрядах їх можна поділити на *євхаристійні* та призначені для інших богослужінь, які ми схильні називати *богослужбовими*. Предмети, що застосовують для відправи за потребами вірних (парастас, освячення житла), зараховують до требних (ліхтар, вічевий дзвін, водосвятна чаша, цілувальний хрест тощо). Нерідко, особливо в бідніших храмах, богослужбові металеві вироби, наприклад дзвони, благословляючі хрести та інші церковні предмети, застосовують як для літургійних, так і для требних відправ. У цьому контексті дуже важливо визначити, якою мірою вироби церковної металевої пластики (як також і з дерева та каменю, твори станкового й монументального оздоблення та церковні споруди) відповідають статусу святості, тобто чи кожний художній твір церковного призначення можна вважати священним, себто сакральним (належним Богові). Наприклад, чи однаковою мірою священними є храм, у якому відправляють Пресвяту Літургію, церковні ворота, що ведуть до християнської святині, і кам'яний мур, що її захищає? Адже навіть у храмі розрізняють профанний і вівтарний простір. Тож чи можна найдовершеніше оздоблену дверну ручку, якою відкривають церковні двері парафіяни, цілувальну ікону на тетраподі, якої доторкаються уста вірних, хоругву чи процесійного хреста в руках прихожанина поставити на один рівень із Царськими вратами, що ведуть до Свята-Святих – вівтаря, Великим Жертовником (престолом), на якому відбувається євхаристійне тайнодійство, освяченими ризами священнослужителя, тим більше зі священними потиром і дискосом, у яких звершується перевтілення хліба й вина на істинне Тіло і Кров Ісуса Христа, тобто в яких у Пресвятій Євхаристії, встановленій Сином Божим, перебуває сам Господь Спаситель.

Свідчення євангелістів не донесли до нас детального опису первісного обряду Служби Божої, яку відправив Ісус Христос на останній пасхальній вечері із апостолами. Проте кожний з них наголошує на чаші, з якої причащав своїх учнів Великий Літург, промовляючи: *«Пийте з неї всі, бо це кров моя (Нового) Заповіту, яка за багатьох проливається на відпущення гріхів»* (від Матвія, 26: 26–28). У цьому сенсі Господній потир є канонізованим Небесним Літургом твором декоративного християнського мистецтва, отже, первісним сакральним твором християнського мистецтва.

Євхаристійні потир і дискос, в який умочали хліб учасники Тайної вечері, належать до первісних канонічних, встановлених Господньою установою церковних творів християнського мистецтва. Вони «служать» для перевтілення (переєствлення, трансубстанціації) та «переховування» Святих Дарів, які ще називають Найсвятішими Сакраментами. У цьому сенсі євхаристійні євлогії, у яких під виглядом хліба й вина перебувають Пресвяте Тіло і Пречиста Кров Спасителя, зараховують до сакральних творів богослужбового призначення.

З розвитком літургійної обрядовості християнська святиня збагачується додатковими виробами церковної металевої пластики, перш за все необхідними в літургійно-євхаристійній відправі рипідами, дарохранильницями й дароносицями, панікадилами й кадильницями, священничими ризами, хрестами тощо.

Водночас збагачене на кожному з етапів розвитку Божественної Літургії символічно-образне трактування окремих чинів Служби Божої Отцями та вчителями Церкви, а також церковними мислителями сприяє розвитку іконографії у євхаристійно-обрядових творів у вигляді символічних знаків, предметів, астральних, зооморфних та антропоморфних іконних образів тощо. Поступово літургійне тайнодійство, відображене в іконографічній програмі богослужбового начиння, знаходить розвиток у монументальному оздобленні навколопрестольного простору (вівтарів, а згодом храму вірних), покликаною в доступній образній формі роз'яснювати вірним

та оглашеним символічно-догматичний і літургійно-обрядовий зміст Служби Божої (Пресвятої Літургії) й передусім євхаристійного канону.

Однак першопричиною розвитку цілісної системи християнського мистецтва (від виникнення християнства аж до наших часів) є визначальна догма Христової Церкви про святу Безкровну Жертву. Таким чином, євхаристійне священнодійство, встановлене Ісусом Христом на першій Службі Божій під час останньої вечері з апостолами, спричинилося до розвитку первісних творів християнського сакрального мистецтва – богослужбових євлогіїв: євхаристійних або священних потирів і дискосів, а отже, художніх виробів літургійно-обрядового призначення.

Починаючи з ранньохристиянських часів і до наших днів, золотарські виробы літургійно-обрядового призначення, наділені глибоким містичним, а отже символічно-образним змістом, «служать» формотворчим ядром цілісної системи церковного декоративно-обрядового мистецтва.

Зворотне розуміння розвитку християнського мистецтва не сприяло уважному вивченню церковних творів обрядового призначення, у той час як саме за їхньою допомогою, як уже зазначалося, відбувається головне тайнодійство у святині – тайна безкровного жертвоприношення та євхаристійного жертвоспоживання. Як зазначає В. Бичков, «євхаристія як кульмінація богослужіння стала головним системоутворювальним центром, а молитва – основним функціонально-змістовим принципом об'єднання храмових мистецтв у православному культі»¹.

У цьому сенсі богослужбове начиння й передовсім євхаристійні євлогії, у яких під виглядом хліба і вина, перевтілених силою євхаристійної молитви² «переховуються» Найсвятіші Дари – Пресвяте Тіло і Пречиста Кров Господні, належать до визначальних творів церковного мистецтва. Без них, особливо без священних потирів, дискосів, дарохранильниць і супровідних євхаристійне богослужіння атрибутів, християнська святиня втрачає своє найвище сакральне призначення Дому Божого, тобто перестає бути місцем перебування Вічно Живого Господа у Пресвятій Євхаристії.

Тому вважаємо, що сакральними творами в системі храмового ансамблю можна вважати ті художні виробы церковного призначення, які застосовують для відправи Божественної Літургії і які зберігаються у Святаї Святих християнського храму. Це передусім євхаристійні євлогії, рипіди, кадильниці, напрестольні й запрестольні хрести, семисвічник, євангеліє, дарохранильниці – дароносиці, а також облачення священнослужителя, який під час євхаристійного канону ототожнюється з Христом Небесним Літургом на Службі Божій.

¹ Бичков В. В. Духовно-эстетические основы русской иконы. – М., 1995. – С. 227.

² Боньковська С. М. Первісні образи Пресвятої Євхаристії. До питання генези християнської іконографії // Народознавчі Зошити. – Л., 2003. – № 2. – С. 242–254.